

**Κριτική Ανάλυση Λόγου – Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου:
μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των
σχολικών εγχειριδίων για τη γλώσσα¹**

Περίληψη: Τα σχολικά εγχειρίδια, παράλληλα με τη λειτουργία τους ως μέσων μετάδοσης της γνώσης, συνιστούν ταυτόχρονα φορέα ιδεολογικών μηνυμάτων, τα οποία, μολονότι συχνά δε δηλώνονται ρητά, λειτουργούν υποσυνείδητα και με τρόπο καταλυτικό στη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας των μαθητών και των μαθητριών. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει πώς λειτουργούν συνδυαστικά η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου και η Κριτική Ανάλυση Λόγου και πώς μπορεί αυτός ο συνδυασμός να συμβάλλει πληρέστερα στην ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων, εφόσον δεν περιορίζεται απλά στη θεματική κατηγοριοποίηση και ποσοτικοποίηση των ευρημάτων, αλλά επεκτείνεται στον εντοπισμό και σχολιασμό λανθανόντων μηνυμάτων, όπως αυτά εγγράφονται στις γλωσσικές επιλογές. Τα παραδείγματα που παρατίθενται προέρχονται από τα σχολικά εγχειρίδια για το γλωσσικό μάθημα της Γ΄ Δημοτικού, «Τα απίθανα μολύβια», τα οποία εισήχθησαν στην ελληνική εκπαίδευση τον Σεπτέμβριο του 2006.

Abstract: *The article proposes a combined use of Qualitative Content Analysis and Critical Discourse Analysis in order to trace the ideology in language textbooks. Textbooks - especially the literacy's ones – serve simultaneously a double function; the educational one, promoting specific knowledge about language and literacy, and the ideological one, carrying explicitly or latently ideological messages and thus playing an extremely important role on the formation of students' ideological representations. Taking as an example the language textbook for the third Grade of the Greek Primary School - «Ta apithana molivia» - the article seeks to reveal and analyse the latent ideology of the books.*

Λέξεις κλειδιά: Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, Κριτική Ανάλυση Λόγου, ιδεολογία, σχολικά εγχειρίδια, γλώσσα.

¹ **Στοιχεία δημοσίευσης (N. 40)**

Παγκουρέλια, Ε. & Παπαδοπούλου, Μ. (2009). Κριτική Ανάλυση Λόγου – Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου: μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων. *Επιστήμες της Αγωγής*, (4).

0. Εισαγωγή.

Η λειτουργία των σχολικών εγχειριδίων ως μέσων κοινωνικοποίησης και ως φορέων του κρυφού αναλυτικού προγράμματος συνιστά, παράλληλα με αυτή του γνωστικού εφοδιασμού και του εν γένει μορφωτικού προσανατολισμού των μαθητών, τη σπουδαιότερη ίσως πτυχή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η ιδεολογική ταυτότητα των βιβλίων, που συγκροτείται μέσω των εμφανών και λανθανόντων ιδεολογικών μηνυμάτων που εμπεριέχονται σ' αυτά - καθώς ο δημιουργός κάθε κειμένου εγγράφει στα κείμενά του στοιχεία της ταυτότητας και του συστήματος αξιών του (Γεωργακοπούλου –Γούτσος, 1999) - στοχεύει στο να κοινωνικοποιήσει αναλόγως τους αποδέκτες (Apple, 1986), ενώ η αποτελεσματικότητα αυτών των μηνυμάτων κρίνεται εξαιρετικά υψηλή, δεδομένου του ότι καλλιεργούνται στο σχολείο, σε ένα χώρο που παραδοσιακά θεωρείται ιδεολογικά ουδέτερος (Apple, 1993:41), αποτυπώνοντας στα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων αρχές και τρόπους συμπεριφοράς ντυμένους με την κυρίαρχη ιδεολογία (Αλτουσέρ, 1983: 85).

Η συνειδητοποίηση αυτής της τεράστιας μορφοπλαστικής δύναμης της εκπαίδευσης, οδήγησε παράλληλα σε δύο κατευθύνσεις: αφενός στην προσπάθεια ελέγχου και «χειραγώγησης» των εκπαιδευτικών συστημάτων, με τα επίσημα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια να έχουν χρησιμοποιηθεί και να χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα ως μέσο εξυπηρέτησης κάθε είδους ιδεολογίας και πρωτίστως της κρατικής, με στόχο τη διαμόρφωση πολιτών που θα υπακούν, θα υπηρετούν και θα αναπαράγουν το σύστημα και την ιδεολογία του (Ackerman, 1997), αφετέρου στην ανάπτυξη μεθόδων κατάλληλων να συμβάλλουν στην ανίχνευση και διερεύνηση ιδεολογικά φορτισμένων γλωσσικών μορφωμάτων, με απώτερο στόχο την αποσύνθεση της προωθούμενης ιδεολογίας στα συστατικά μέρη της και τον προσδιορισμό του είδους των πολιτών που επιδιώκεται να διαμορφωθεί. Κατά συνέπεια, η επιλογή συγκεκριμένου περιεχομένου και τρόπων προσέγγισης του πολιτισμικού κεφαλαίου στα σχολεία σχετίζεται με τις υπάρχουσες σχέσεις κυριαρχίας, αλλά και με τους αγώνες για την αλλαγή αυτών των σχέσεων (Αϊδίνης, Γρόλλιος, 2007).

Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας μελέτης αποτελεί η παρουσίαση μιας ερευνητικής μεθοδολογίας, η οποία συνδυάζοντας τα οφέλη των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων, δύναται να συμβάλλει στην πληρέστερη διερεύνηση και διεξοδικότερη ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων. Αυτή η ερευνητική μέθοδος συνιστά ουσιαστικά συνδυασμό της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου και της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, δύο μεθόδων που μέχρι πρότινος χρησιμοποιούνταν χωριστά στον τομέα της έρευνας του σχολικού βιβλίου και που η συνδυαστική

αξιοποίησή τους φαίνεται να ελαχιστοποιεί τα μειονεκτήματα που παρουσιάζει η διακριτή εφαρμογή τους.

Από την εφαρμογή της νέας αυτής ερευνητικής μεθοδολογίας παρατίθενται ενδεικτικά κάποια παραδείγματα, τα οποία προέρχονται από τα βιβλία γλωσσικής αγωγής, «Τα απίθανα μολύβια», που διδάσκονται στην Γ΄ Δημοτικού από το σχολικό έτος 2006-2007, και από τα οποία καθίσταται εμφανές πώς οι δύο μέθοδοι λειτουργούν συμπληρωματικά η μία της άλλης και σε αρκετές περιπτώσεις ως δικλείδα ασφαλείας ανάμεσα στα δύο άκρα της υπεραπλουστευτικής γενίκευσης και της υπέρμετρης γλωσσικής ανάλυσης, προς τα οποία ενδέχεται να τείνει η καθεμία χωριστά.

1. Ανάπτυξη Ερευνητικής μεθοδολογίας

Η χρησιμοποίηση μιας ερευνητικής μεθόδου που θα συνδυάζει τα οφέλη των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών είναι αναγκαία στην περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων του Δημοτικού σχολείου γενικά και των εγχειριδίων γλωσσικής αγωγής ειδικότερα δεδομένης της ιδιαιτερότητας του υλικού: κείμενα μικρά σχετικά σε έκταση, εκπαιδευτικής φύσης, κείμενα αυθεντικά, αλλά και λογοτεχνικά. Η αναγκαιότητα αυτή φαίνεται επιτακτική δεδομένου του ότι οι ερευνητές των σχολικών βιβλίων έρχονται αντιμέτωποι με μία ιδιόρρυθμη κατάσταση: ενώ οι συνθήκες διαμόρφωσης και το ιδεολογικό πλαίσιο των εγχειριδίων φαίνεται να είναι απόλυτα σαφές και εκ των προτέρων καθορισμένο από τον κρατικό μηχανισμό – κατά συνέπεια μια ποσοτική μέθοδος θα κάλυπτε επαρκώς τις απαιτήσεις προσδιορισμού του ιδεολογικού φορτίου των βιβλίων - συχνά αποδεικνύεται πως υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ θεωρητικών προθέσεων και πρακτικής εφαρμογής. Με άλλα λόγια, δεν αρκεί απλά να εντοπιστεί μία αναφορά ή μια ιδέα, αλλά πρέπει να κριθεί αν αυτή ανάγεται στην επίσημα προκαθορισμένη στοχοθεσία ή αν και κατά πόσο αποκλίνει και φυσικά, στην περίπτωση αυτή, σε ποια κατεύθυνση οδηγεί.

Έτσι, ενώ μία ποσοτική-ποιοτική μέθοδος, όπως η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, εγκλωβίζεται και περιορίζεται στο επίσημα καθορισμένο πλαίσιο του υλικού που διερευνά, μια καθαρά ποιοτική μέθοδος, όπως η Κριτική Ανάλυση Λόγου, υπερβαίνει αυτούς του περιορισμούς και μπορεί να αναχθεί μέσω των κειμένων στην πρώτη αρχή των ιδεών ακολουθώντας τα ίχνη που αποτυπώνονται σε κάθε γλωσσική επικοινωνία, δεδομένου του ότι κάθε επικοινωνιακή πρακτική, κάθε κείμενο, δε συνιστά απλά λέξεις σε χαρτί, αλλά συγκεκριμένες τοποθετήσεις (ιδεολογικές) εντός κοινωνικών πλαισίων (Huckin, 2006) και περιλαμβάνει τρόπους ύπαρξης στον κόσμο που σηματοδοτούν συγκεκριμένες και αναγνωρίσιμες κοινωνικές ταυτότητες (Gee, 1990).

Στο σημείο, όμως, αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σχετικά σύντομη παρουσίαση των δύο μεθόδων που χρησιμοποιούνται συνδυαστικά, αναγκαιότητα που προκύπτει όχι τόσο από την άγνοια των χαρακτηριστικών τους, όσο από την χρησιμότητα της κατ' αντιπαράσταση διερεύνησής τους, κάτι που θα καταστήσει σαφή τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν και τα μειονεκτήματα που υποσκελίζονται με το συνδυασμό τους.

1.1. Θεωρητικό πλαίσιο Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου

Η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (στο εξής ΠΑΠ), με εισηγητή τον Philip Mayring, προέκυψε ως εξέλιξη της Ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, εξαιτίας των ενστάσεων και της σκληρής κριτικής που ασκήθηκαν στην τελευταία κατά τον 20^ο αιώνα. Αυτή η κριτική ξεκίνησε το 1952 με τη δημοσίευση του άρθρου «Η πρόκληση της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου» (Kracauer, 1952), στο οποίο ο Kracauer εστίαζε στην ανάγκη αναδόμησης των συμφραζομένων των κειμένων και ανάδειξης των πολλαπλών δυνατοτήτων ερμηνείας των δεδομένων, κάτι που ήταν ανέφικτο με την επιφανειακή ανάλυση στην οποία οδηγούσε η μέθοδος της «απλουστευτικής και διαστρεβλωτικής ποσοτικοποίησης». Στο γεγονός της επιφανειακής προσέγγισης στηρίχθηκε ακολούθως γενικά η κριτική, δεδομένου του ότι βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της Ποσοτικής Ανάλυσης αποτελούσε -και αποτελεί- ένα απλοϊκό σύστημα κατηγοριών, το οποίο προκύπτει βάσει του περιεχομένου με απλή καταμέτρηση λέξεων ή αναφορών και συμπληρώνεται από ένα απλούστερο σύστημα αξιολόγησης, που στηρίζεται στην καταμέτρηση αναφορών ανά κατηγορία, τη σχέση μεταξύ συχνότητας αναφορών και περιεχομένου και το σχολιασμό της ποσοστιαίας υπεροχής μιας διερευνούμενης έννοιας σε σύγκριση με άλλες. (Bryman, 1992, Neuman, 1997, Kohlbacher, 2006).

Η ΠΑΠ, λοιπόν, διατηρώντας τα θετικά στοιχεία της ποσοτικής έρευνας, έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εις βάθος διερεύνηση του υλικού αναπτύσσοντας ένα σύνολο τεχνικών για συστηματική ανάλυση των κειμένων. Έτσι, διατήρησε τα πλεονεκτήματα της ποσοτικής ανάλυσης, προχωρώντας, όμως, και στην περαιτέρω ποιοτική – ερμηνευτική αξιοποίησή τους (Mayring, 2000a).

Ο Ph. Mayring οδηγήθηκε στο μεθοδολογικό παράδειγμα της ΠΑΠ αφορμώμενος αφενός από τη διαπίστωση ότι από τα βιβλία μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών απουσίαζε ένα συστηματικό, συνθετικό μεθοδολογικό εργαλείο για την ανάλυση ποιοτικού υλικού βάσει σαφών ερμηνευτικών κανόνων και, αφετέρου, από την άποψη ότι οι εν χρήσει μέθοδοι ήταν ελλιπείς: η ερμηνευτική ασαφής και

ασυστηματοποίητη, η γλωσσολογική ανάλυση κειμένου μονομερής και η ανάλυση περιεχομένου μόνον ποσοτική.

Όπως ορίζει ο ίδιος ο Ph. Mayring τη μέθοδό του, πρόκειται για «μία εμπειρική προσέγγιση, μεθοδολογικά ελεγχόμενη ανάλυση κειμένων μέσα στα επικοινωνιακά τους συμφραζόμενα, σύμφωνα με κανόνες και βήματα, χωρίς απόλυτη ποσοτικοποίηση» (Mayring, 2000b). Η πορεία της ερευνητικής διαδικασίας περνά από τα ακόλουθα στάδια : 1) καθορισμός του υπό έρευνα υλικού 2) ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε το υλικό 3) τυπικά χαρακτηριστικά του υλικού 4) κατεύθυνση της ανάλυσης 5) ερωτήματα βάσει ενός θεωρητικού πλαισίου 6) καθορισμός των τεχνικών ανάλυσης και επιλογή του παραδείγματος με το οποίο θα γίνει η έρευνα 7) σύστημα κατηγοριών και αποδελτίωση 8) ανάλυση βάσει συστήματος κατηγοριών (συγκεφαλαίωση, εξήγηση, δόμηση) 9) επανεξέταση συστήματος κατηγοριών και 10) ερμηνεία δεδομένων στην κατεύθυνση των βασικών ερωτημάτων (Μπονίδης, 2004: 100).

Με άλλα λόγια, στην ΠΑΠ ξεκινώντας από το ίδιο το υλικό - για το οποίο αρχικά συλλέγονται όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες - δημιουργείται ένα σύστημα κατηγοριών που προέρχονται από το κείμενο και στη συνέχεια αυτό ερμηνεύεται σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα.

Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε φαίνεται να είναι αρκετό για την ανίχνευση των ιδεολογικών μηνυμάτων ενός κειμένου. Σίγουρα στόχος της ΠΑΠ είναι και το λανθάνον περιεχόμενο (Mayring, 2000b), όμως σε κάθε κείμενο πρέπει να ερμηνευτούν όχι μόνο τα όσα λέγονται, αλλά και όσα δεν λέγονται και αποσιωπούνται, πρακτικό κενό που έρχεται να συμπληρώσει η Κριτική Ανάλυση Λόγου.

1.2. Θεωρητικό πλαίσιο Κριτικής Ανάλυσης Λόγου

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου (στο εξής ΚΑΛ) είναι η ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιείται κατεξοχήν για την ανίχνευση της ιδεολογίας, δηλαδή όχι μόνο αυτών που λέγονται σε ένα κείμενο, αλλά και αυτών που έχουν ήδη ειπωθεί αλλού και θεωρούνται δεδομένα (Fairclough, 1995). Βασική της θέση είναι ότι η γλώσσα και η κοινωνία βρίσκονται σε μία συνεχή διαλεκτική σχέση, ότι δηλαδή *δεν υπάρχει χρήση της γλώσσας που δεν εμπεριέχεται στην κοινωνία, όπως και δεν υπάρχουν σχέσεις μεταξύ γλώσσας και κοινωνίας που δεν συνειδητοποιούνται μέσω λεκτικής αλληλεπίδρασης* (Stubbs, 1983: 8).

Η ΚΑΛ είναι μία προσέγγιση της Ανάλυσης Λόγου που εξετάζει τη γλώσσα ως κοινωνικό σημειωτικό σύστημα (Halliday, 1978), ως ένα μέσο κοινωνικής πρακτικής

(Fairclough, 1989: 20) που χρησιμοποιείται για αναπαράσταση και σημασιοδότηση (Kress, 1990). Υπό αυτή την έννοια στόχος της είναι να ξεδιπλώσει τα ιδεολογικά στηρίγματα της ομιλίας, τα οποία έχουν γίνει τόσο φυσικά με το πέρασμα του χρόνου, ώστε αρχίζουν να θεωρούνται κοινά, αποδεκτά και φυσικά χαρακτηριστικά της ομιλίας μας (Teo, 2000: 11). Ουσιαστικά στόχος της ΚΑΛ είναι η καταγραφή των σχέσεων μεταξύ γλώσσας-κειμένων και κοινωνικών σχέσεων και δομών (Halliday, 1978) και η «αποφυσικοποίηση» των ιδεολογιών με την υιοθέτηση κριτικών στόχων. Επιδιώκεται, συνεπώς, μέσω της ανάλυσης της γλωσσικής επικοινωνίας, να ανακαλυφθούν οι αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας που οικοδομούνται σ' αυτήν, να ανακαλυφθεί ο τρόπος με τον οποίο ο λόγος, ως διαλεκτική γλώσσας – κοινωνίας, συμβάλλει στη διαιώνιση και στην αλλαγή της κοινωνίας (Fairclough, 1995). Γι' αυτό, άλλωστε, η ΚΑΛ ορίζεται ως ανάλυση της λειτουργίας των κειμένων εντός κοινωνικών – πολιτισμικών συμφραζομένων (Fairclough, 1995) και ως μελέτη της οργάνωσης της γλώσσας πάνω και πέρα από την πρόταση (Stubbs, 1983), εξετάζοντας τις ιδεολογίες και την πραγματικότητα που αναπτύσσονται και διαιωνίζονται μέσα από κάθε συγκεκριμένη γλωσσική χρήση.

Επιδίωξη της μεθόδου αποτελεί η ενοποίηση και ο καθορισμός της σχέσης μεταξύ τριών επιπέδων ανάλυσης: α) το κείμενο αυτό καθ' αυτό, β) τις πρακτικές επικοινωνίας, δηλαδή τις διαδικασίες που προκύπτουν κατά την παραγωγή λόγου, την ομιλία, την ανάγνωση και την ακρόαση και γ) το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και τις επικοινωνιακές πρακτικές, στα οποία στηρίζεται το κείμενο (Fairclough, 2000).

Σε ό,τι αφορά τη μέθοδο, η ΚΑΛ μπορεί να περιγραφεί γενικότερα ως «υπεργλωσσική» ή «μεταγλωσσική», αφού οι ερευνητές που τη χρησιμοποιούν ασχολούνται περισσότερο με τα συμφραζόμενα του λόγου ή τη σημασία που κρύβεται πίσω από τη γραμματική και συντακτική δομή. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και τη διερεύνηση του πολιτικού ή και του οικονομικού πλαισίου της γλωσσικής χρήσης και της γλωσσικής παραγωγής (Wikipedia, 2009), καθώς με βάση την ΚΑΛ η ανάλυση των κειμένων δεν πρέπει να απομονώνεται από τις πρακτικές των φορέων ή των λόγων που αυτά ανήκουν. Μία τέτοια ανάλυση απαιτεί προσοχή στη μορφή και την οργάνωση του κειμένου σε όλα τα επίπεδα: φωνολογικό, γραμματικό, λεξιλογικό και σε υψηλότερα επίπεδα κειμενικής οργάνωσης, όπως είναι η δομή. Κι αυτό γιατί *κοινωνικά και πολιτιστικά φαινόμενα ανιχνεύονται στις κειμενικές δομές, έτσι που γίνονται δείκτες της κοινωνικής – πολιτισμικής διαδικασίας, σχέσης και αλλαγής* (Fairclough, 1995: 4).

Καθώς η ΚΑΛ δεν περιορίζεται στη μελέτη μικρότερων μορφημάτων της γλώσσας, όπως τα φωνήματα, τα μορφήματα, οι λέξεις και η σύνταξή τους, ορίζεται ως

η ανάλυση της γλώσσας πέρα από την πρόταση και έχει τη δύναμη να ανιχνεύει το μήνυμα πίσω από το κείμενο, επειδή ακριβώς μελετά μέρη της γλώσσας, όπως αυτά ρέουν μαζί (Tannen, 2008).

1.3 Καθορισμός ερευνητικής μεθόδου: συνδυασμός ΠΑΠ και ΚΑΛ.

Επανερχόμενοι στο θέμα της κατ' αντιπαράσταση παρουσίασης, η ΠΑΠ παρέχει στον ερευνητή ένα συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο, με σαφή βήματα και το πλεονέκτημα της δυνατότητας ποσοτικοποίησης των ευρημάτων. Επιπλέον, είναι ιδιαίτερα «φιλική» στο χρήστη, καθώς η κατηγοριοποίηση είναι μία διαδικασία που εφαρμόζεται σε καθημερινή βάση από όλους τους ανθρώπους και κινείται πολύ κοντά σε αυτό που ονομάζουμε «κοινή αίσθηση». Από την άλλη, όμως, η ΠΑΠ περιγράφει το φανερό περιεχόμενο, ενώ αδυνατεί να προσδιορίσει τους τρόπους με τους οποίους η γλώσσα κατασκευάζει, μεταμορφώνει και αναπαράγει την εμπειρία μέσω των λειτουργιών της εξουσίας και της γνώσης και συνεπώς τα ευρήματά της εντάσσονται σε περιγραφικό μάλλον πλαίσιο, χωρίς να δίνουν αφορμή για ερμηνευτική κριτική, με αποτέλεσμα το περιεχόμενο ή η πολυπλοκότητα του υλικού να παραμένει κρυφή (Wilbraham, 1995).

Η ΚΑΛ από τη δική της πλευρά, ξεκινώντας από την ίδια τη γλώσσα, προχωρεί στην εις βάθος μελέτη του υλικού, χωρίς να περιορίζεται σε αυτό που λέγεται ή είναι φανερό. Αντίθετα επιδιώκει να ανακαλύψει και το λανθάνον περιεχόμενο ή αυτό που εννοείται χωρίς να αναφέρεται ρητά, ενώ επιπλέον επιχειρεί να πραγματοποιήσει τη σύνδεση του λόγου με τα κοινωνικά συμφραζόμενα, που είναι ίσως και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της. Το βασικό της μειονέκτημα, όμως, είναι ότι δεν παρέχει ένα σαφές και ξεκάθαρο μεθοδολογικό εργαλείο, αλλά αφήνει τεράστια περιθώρια κινήσεων που μπορούν να εκτρέψουν από την πορεία του έναν μη έμπειρο ερευνητή ή να οδηγήσουν σε διαφοροποίηση των ευρημάτων μεταξύ διαφορετικών ερευνητών.

Οι δύο αυτές ερευνητικές μέθοδοι, ωστόσο, έχουν ένα κοινό πλεονέκτημα. Είναι μέθοδοι ευέλικτες που μπορούν να λειτουργήσουν ενισχυτικά - συμπληρωματικά σε άλλα είδη ανάλυσης. Η χρήση της ΠΑΠ μπορεί να είναι λειτουργική υπό την έννοια του ότι δε βάζει τελεία ή δεν βάζει την τελευταία λέξη. Αντίθετα, οδηγεί σε συγκρίσιμα και αξιοποιήσιμα δεδομένα εξασφαλίζοντας ένα στατικό, εξαντλητικό περιγραφικό φάσμα θεμάτων που διευκολύνει εις βάθος αναλύσεις συγκεκριμένων κειμένων. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί ένα υλικό που μπορεί να εξυπηρετεί την κριτική ή την ενίσχυση της

ιδεολογίας σε κοινωνικό και υποκειμενικό επίπεδο. Μάλιστα, η ΚΑΛ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχύσει τα είδη της ΠΑΠ (Wilbraham, 1995). Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο σημαντικότερος εισηγητής της ΚΑΛ, ο Norman Fairclough (1995: 18), «η ΚΑΛ δεν μπορεί από μόνη της να κρίνει την αλήθεια μιας πρότασης, αλλά είναι απλώς μια μέθοδος που χρησιμοποιείται σε ευρύτερα κριτικά πρότζεκτ». Αυτό που χρειάζεται στην ΠΑΠ είναι μία οξεία, κριτική επιχειρηματολογία και η σύνδεση των ευρημάτων με το κοινωνικό πλαίσιο που τα παρήγαγε. Η ΠΑΠ μπορεί να ενισχυθεί με κριτική σύγκριση από την ΚΑΛ (Wilbraham, 1995).

Σε πρακτικό επίπεδο, το βασικό θεωρητικό πλαίσιο και τα διαδικαστικά βήματα εξασφαλίζονται από την ΠΑΠ, ενώ η ΚΑΛ ενεργοποιείται στις περιπτώσεις που το μήνυμα «κρύβεται» πίσω από λέξεις ή φράσεις χωρίς ιδιαίτερο ιδεολογικό χρωματισμό, σε περιπτώσεις αποσιώπησης, γλωσσικής εκλεκτικότητας ή παραποίησης. Η αρχή, δηλαδή γίνεται με την ανάλυση της ίδιας της γλώσσας και τη διαμόρφωση ενός συστήματος θεματικών κατηγοριών σύμφωνα με το περιεχόμενο των κειμένων, και στη συνέχεια ακολουθεί η ανίχνευση της λανθάνουσας ιδεολογίας και η σύνδεση των ιδεολογικών μηνυμάτων με τους κοινωνικούς παράγοντες που τα διαμόρφωσαν.

Ως μονάδα καταγραφής ορίζεται το «θέμα», η έκταση του οποίου μπορεί να κυμαίνεται από μία λέξη έως και αρκετές περιόδους. Αυτή η διακύμανση οφείλεται στο γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις για την ανάλυση και ένταξη ενός «λόγου» σε μία θεματική κατηγορία χρειάζεται μεγαλύτερο μέρος κειμένου, ώστε να γίνει εμφανές το ιδεολογικό του μήνυμα. Στο ίδιο πλαίσιο, μεταξύ των πλεονεκτημάτων που εξασφαλίζει η ΚΑΛ στην ΠΑΠ, υπάγεται και η δυνατότητα ένταξης ενός θέματος σε περισσότερες της μίας θεματικές κατηγορίες, γεγονός που επιτρέπεται στο βαθμό που κάθε φορά σχολιάζεται διαφορετικό μέρος ή διαφορετική πτυχή του θέματος (και για λόγους κατανόησης το κείμενο δεν κατακερματίζεται, για να μην εντάσσεται σε κάθε κατηγορία ένα μικρό μέρος λόγου χωρίς νόημα), ενέργεια που θα ήταν πρακτικά αδύνατη και μεθοδολογικά λανθασμένη αν χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά η ΠΑΠ. Με αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα σχολιασμού όλων των ιδεολογικών παραμέτρων που ανακύπτουν χωρίς να υπάρχει το πρακτικό πρόβλημα της επιλογής μίας αποκλειστικά θεματικής κατηγορίας στην οποία πρέπει να ενταχτεί το «θέμα».

Επειδή σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η παρουσίαση παραδειγμάτων που καθιστούν περισσότερο εμφανή την αποτελεσματικότητα της προτεινόμενης μεθόδου, ακολούθως περιοριζόμαστε στο να παρουσιάσουμε μόνο ορισμένα δείγματα της ιδεολογικής ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων, εκείνα που αποδεικνύουν εναργέστερα τη χρησιμότητα της συνδυαστικής αξιοποίησης της ΠΑΠ και ΚΑΛ.

2. Εφαρμογή ερευνητικής μεθόδου

Στα σχολικά εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας της Γ' Δημοτικού «Τα απίθανα μολύβια», εντοπίζουμε τα ακόλουθα δύο αποσπάσματα: « *Η μαμά έκλεγε, ο μπαμπάς ήταν καταστεναχωρημένος κι εμείς οι τρεις αδερφές καθόμασταν χωρίς μιλιά*», **A79**, «*Το Σάββατο ήμουν με πυρετό στο κρεβάτι. Δε λέω, το να αρρωσταίνεις έχει και τα καλά του. Πάνε κι έρχονται στο κρεβάτι σου. Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες. Σήμερα ούτε πονοκέφαλος, ούτε πυρετός. Η μαμά ανακουφίστηκε. Ο πατέρας έγραψε σημείωμα για να καθίσω μέσα στα διαλείμματα αύριο*», **B46** [τα κεφαλαία γράμματα αντιστοιχούν σε τεύχος και ο αριθμός σε σελίδα του αντίστοιχου τεύχους, δηλ. A79→ A' τεύχος, σελ. 79].

Αντιλαμβάνεται κανείς ιδιαίτερα εύκολα πως τα δύο αυτά αποσπάσματα φανερώνουν ταυτόχρονα περισσότερα του ενός δεδομένα: ως προς το είδος της οικογένειας αντιπροσωπεύουν τη διγονεϊκή μορφή, παρουσιάζουν, όμως, και το ρόλο της μητέρας (*Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες*), το ρόλο του πατέρα (*Ο πατέρας έγραψε σημείωμα για να καθίσω μέσα στα διαλείμματα αύριο*), αλλά και το ρόλο των παιδιών (*εμείς οι τρεις αδερφές καθόμασταν χωρίς μιλιά Δε λέω, το να αρρωσταίνεις έχει και τα καλά του. Πάνε κι έρχονται στο κρεβάτι σου*). Παράλληλα, φανερώνουν γνωρίσματα του χαρακτήρα των γυναικών (*Η μαμά έκλεγε, Η μαμά ανακουφίστηκε*) και των ανδρών (*ο μπαμπάς ήταν καταστεναχωρημένος*). Διαπιστώνεται μία διάσταση στον τρόπο αντιμετώπισης των δυσκολιών ανάμεσα στους δύο γονείς: η μητέρα που κλαίει και ο πατέρας που δεν εξωτερικεύει έντονα τα συναισθήματά του, αλλά εμφανίζεται πιο συγκρατημένος στις εκδηλώσεις του, απλά καταστεναχωρημένος. Αυτή η διαφοροποίηση γίνεται αντιληπτή και από τις γλωσσικές επιλογές: ρήμα για τη μητέρα (*έκλεγε*), μετοχή για τον πατέρα (*καταστεναχωρημένος*), μετατόπιση της έμφασης υπέρ του ισχυρότερου γραμματικά τύπου, του ρήματος. Απόλυτη διάσταση και στην ανάληψη δράσης: η μητέρα φροντίζει με αφοσίωση –όπως γίνεται αντιληπτό από τη χρήση του εμφατικού «να» στη φράση «*Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες*» - για την ανάρρωση του παιδιού, ενώ το γεγονός ότι ο πατέρας γράφει το σημείωμα για το σχολείο δείχνει τον πατρικό λόγο να έχει μεγαλύτερη ισχύ και εγκυρότητα απ' ό,τι θα είχε ίσως της μητέρας. Επιπλέον, η χρήση του ρήματος «*ανακουφίστηκε*» δείχνει πως η μητέρα είχε εκδηλώσει έντονα την ανησυχία της, ενώ αντίθετα δε γίνεται κανένα τέτοιου είδους σχόλιο για τον πατέρα (Davis, 1982, Κραβαρίτου, 1996), Τα παιδιά εμφανίζονται ανενεργά στο πλαίσιο της οικογένειας και περιορίζονται στο να απολαμβάνουν τις γονεϊκές φροντίδες.

Τα συγκεκριμένα θέματα υπάγονται κανονικά σε μια θεματική κατηγορία που αφορά στην οικογένεια και αυτή με τη σειρά της στην ευρύτερη θεματική κατηγορία της κοινωνίας. Προβλήματα, ωστόσο, δημιουργούνται από το γεγονός της πολλαπλής ιδεολογικής σηματοδότησης των αποσπασμάτων. Αν εφαρμοζόταν μεμονωμένα η ΠΑΠ, θα έπρεπε να αποφασιστεί σε ποια υποκατηγορία της «οικογένειας» θα ενταχθούν αποκλειστικά, καθώς – σύμφωνα με της μεθοδολογικές αρχές της - ένα θέμα μπορεί να υπαχθεί σε μία και μόνο μία κατηγορία (είδος οικογένειας, ρόλος μητέρας, ρόλος πατέρα, ρόλος παιδιών, χαρακτήρας γυναικών, χαρακτήρας ανδρών), κάτι που θα απαιτούσε και τον τμηματικό κατακερματισμό του κειμένου. Όμως, η παράλληλη χρησιμοποίηση της ΚΑΛ, εκτός του ότι επιτρέπει τη διεξοδική ανάλυση κάθε πτυχής του κειμένου, επιτρέπει και την ένταξη του ίδιου αποσπάσματος σε διαφορετική θεματική κατηγορία, εφόσον, βέβαια, σε κάθε περίπτωση στηρίζεται επαρκώς ο λόγος που δικαιολογεί αυτή την ένταξη.

Ένα άλλο παράδειγμα που σχετίζεται με τον πατρικό ρόλο είναι το επόμενο: *«Στη μέση του δέσποζε με τη θεόρατη κορμοστασιά του το μεγαλύτερο πεύκο που έχετε δει. Τέσσερις φορές ψηλότερο από τη στέγη του σπιτιού, μ' απλωμένα τα χοντρά κλαδιά του σαν ομπρέλα. Ήταν το καμάρι της γειτονιάς. Αμέσως, στο μεγάλο πρώτο κλαδί του, κρέμασε με γερές αλυσίδες ο πατέρας μου την κούνια»*, **A40**. Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο πατέρας αναλαμβάνει τις εξωτερικές δραστηριότητες και γενικά ό,τι σχετίζεται με τη σιγουριά και την ασφάλεια, ακόμη και στο παιχνίδι των παιδιών. Η αντοχή και η δύναμη εμφανίζονται σαν ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τυπικά τον πατέρα ως στηρίγματος της οικογένειας (Μπουρντιέ, 1996). Αυτός αναλαμβάνει να στερεώσει την κούνια, όχι σε ένα οποιοδήποτε δέντρο, αλλά σε ένα θεόρατο πεύκο, το καμάρι της γειτονιάς, και μάλιστα στο μεγάλο πρώτο κλαδί και «αμέσως». Το επίθετο «πρώτο» μπορεί να αναφέρεται στην έννοια της σειράς, είναι δηλαδή το πιο προσιτό για το στερέωμα της κούνιας, ενέχει, ωστόσο, και την έννοια της ποιότητας, όπου η λέξη πρώτο συνεπάγεται το καλύτερο. Η επιλογή των λέξεων και η εικόνα που περιγράφεται προκαλούν νοερά αντιστοιχία δέντρου-πατέρα, η εικόνα της ομπρέλας που σχηματίζεται με τα κλαδιά παραπέμπει στην έννοια της προστασίας, τα κλαδιά που είναι χοντρά στην έννοια της ασφάλειας. Άλλωστε, η φράση γερές αλυσίδες, εκτός από την έμφαση που δίνει στην εξασφάλιση της σιγουριάς από τη μεριά του πατέρα, μπορεί συντακτικά να εκληφθεί ως σχήμα υπαλλαγής και η χρήση της φράσης «γερές αλυσίδες» να σημαίνει γερός πατέρας. Επιπλέον, η έκφραση ενθουσιασμού και θαυμασμού που εκδηλώνεται στα λόγια του παιδιού: *«το μεγαλύτερο πεύκο που έχετε δει»*, δεν περιορίζεται μόνο στις ιδιότητες του δέντρου, αλλά επεκτείνεται και στις

ενέργειες του πατέρα, εφόσον αυτές σχετίζονται με το δέντρο. Τέλος, αν ληφθεί υπόψη πως η οικογένεια του παιδιού έχει μόλις μετακομίσει σε καινούργιο σπίτι [όπως γίνεται γνωστό από τα δεδομένα της αφήγησης], διαπιστώνεται – από τη χρήση του επιρρήματος «*αμέσως*»- πως η πρώτη ασχολία του πατέρα (ίσως και η μοναδική;) είναι να κρεμάσει την κούνια των παιδιών και όχι να βοηθήσει στην τακτοποίηση του σπιτιού, που αφήνεται να εννοηθεί ότι την έχει αναλάβει κάποιος άλλος, μάλλον η μητέρα.

Βασικό, λοιπόν, «προσόν» της γυναίκας, όπως γίνεται αντιληπτό και από το ακόλουθο απόσπασμα, είναι η ικανότητα να περιποιείται το σπίτι και να κάνει όλες τις δουλειές: να καθαρίζει, να μαγειρεύει, αλλά και να ζυμώνει, να γνέθει, να πλέκει: «*Ζυμώνουν τ' ανασκουμπωτά της πρωτονύφης χέρια και πλάθουν τα πρωτόπλαστα ψωμιά μες τις παλάμες μες στην καλοπελεκητή πινακωτή προικιά της. Το φούρνο καίει τεχνίτισσα στο φούρνο η γριά κυρούλα, ξανανιωμένη, αφήνοντας τη συντροφιά της ρόκας*», Γ37). Η πρωτονύφη -που μπορεί να σημαίνει την πρώτη νύφη που έκανε η οικογένεια, αλλά και την πιο άξια- ζυμώνει. Συντακτικό υποκείμενο της φράσης είναι τα *χέρια*, σύμβολο της δύναμης και της εργατικότητας, τα οποία είναι *ανασκουμπωτά*, ως απόδειξη αυτής της εργατικότητας, κι ακόμη της αφοσίωσης και της δυναμικότητας στις δουλειές. Παρατηρείται, επίσης, η επαναφορά του επιθέτου πρώτος στη λέξη πρωτόπλαστα, γλωσσική επιλογή που συνδέει την αξιосύνη της νύφης στο ζύμωμα με την ποιότητα του ψωμιού, από το οποίο θα τραφεί ο άντρας της και όλη η οικογένεια. Πέρα από την αξιосύνη της νύφης στις δουλειές του σπιτιού, απαραίτητο «προσόν» είναι, βέβαια, και η προίκα, που δίνεται σαν εφόδιο στη γυναίκα για να της χρησιμεύσει στην καινούρια, έγγαμη ζωή της. Η *καλοπελεκητή* πινακωτή, προικιά της γυναίκας, καθορίζει το ρόλο της στο σπιτικό: να ασχολείται με τα του οίκου και μάλιστα να είναι καλή νοικοκυρά (απ' όπου και *καλοπελεκητή* η πινακωτή, για να βγαίνει και καλό το ψωμί). Η προίκα, παρουσιάζεται σαν απαραίτητο «προσόν» μιας καλής νύφης, δημιουργώντας μια νοοτροπία δούνα και λαβείν, που φέρει τους άντρες να χρειάζονται μια «ανταμοιβή» για το «βαρύ φορτίο» που αναλαμβάνουν όταν ανοίγουν σπιτικό, αφήνεται, ωστόσο, να εννοηθεί πως ισχύει και εκ του αντιθέτου, ότι δηλαδή όσες δε διαθέτουν προίκα δεν παντρεύονται και κατά συνέπεια, σύμφωνα με τις αρχές των παραδοσιακών κοινωνιών, δεν καταξιώνονται κοινωνικά. (Laqueur, 2003). Ακόμη και η γριά κυρούλα, δεν καίει απλώς το φούρνο, αλλά είναι τεχνίτισσα σ' αυτό, και δεν βλέπει το άναμμα του φούρνου σαν μια κοπιαστική υποχρέωση, αλλά σαν κάτι που τη γεμίζει ζωντάνια και χαρά («*ξανανιωμένη*»), παρόλο που η προηγούμενη ασχολία της ήταν το γνέσιμο με τη ρόκα, που χαρακτηρίζεται ως συντροφιά της.

Στο **B43**, παρουσιάζονται κάρτες γενεθλίων, αγοριών και κοριτσιών. Πέρα από τις στερεότυπες χρωματικές επιλογές του γαλάζιου και ροζ χρώματος αντίστοιχα, που ευελπιστούμε να παρουσιάσουμε σε άλλη ευκαιρία με την ανάλυση της ιδεολογίας του οπτικού κειμένου, αξίζει να επισημανθούν οι γλωσσικές επιλογές. Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Προς το φίλο μου Κώστα. Θα χαρώ πολύ να σε δω στο πάρτι για την ονομαστική μου εορτή που θα γίνει την Παρασκευή στις 30 Νοεμβρίου και ώρα 7μμ. Μένω στην οδό Κύπρου 16, Αλσούπολη. Το τηλέφωνό μου είναι 2104235488. Σε περιμένω με χαρά! Ο φίλος σου, Αντρέας», «Αγαπητέ φίλε Κώστα, Σε περιμένω στη γιορτή που θα κάνω για τα γενέθλιά μου την Κυριακή στις 19 Οκτωβρίου και ώρα 6:30 το απόγευμα. Η διεύθυνση μου είναι: Σωκίων 98, Αλσούπολη και το τηλέφωνό μου:2104234567. Θα περάσουμε φανταστικά! Η φίλη σου Βάσια», «Μελίνα, τα γενέθλιά μου πλησιάζουν. Το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου γίνομαι 9 ετών και σε περιμένω στη γιορτή που θα κάνω στις 7μμ. Έλα να διασκεδάσουμε τρελά. Το σπίτι μου είναι: Σίφνου 95, Αλσούπολη. Η φίλη σου, Μαργαρίτα», **B43**.

Ο λόγος στην αγορίστικη κάρτα παρουσιάζεται πιο συγκρατημένος και σοβαρός σε σύγκριση με το λόγο των κοριτσιών, που εμφανίζεται πιο άμεσος, ενθουσιώδης και αυθόρμητος: η προσφώνηση συνοδεύεται από το ουσιαστικό «φίλος» στην πρόσκληση του Αντρέα, ενώ από το επίθετο «αγαπητός» στην πρόσκληση της Βάσιας. Τα κορίτσια καλούν τους φίλους τους στη γιορτή μέσα από ένα αίτημα – δήλωση («σε περιμένω στη γιορτή μου»), που καθιστά δεδομένη τη συμμετοχή των προσκεκλημένων, σε αντιδιαστολή με το σαφώς πιο συγκρατημένο «Θα χαρώ πολύ να σε δω στο πάρτι...», που συνιστά απλά αίτημα. Εντύπωση, προκαλεί η επιλογή της λέξης «εορτή» από τον Αντρέα, που είναι τύπος της καθαρεύουσας και προσδίδει μια χροιά επισημότητας και απόστασης μεταξύ γράφοντος και αποδέκτη. Ακόμη, οι κοριτσίστικες κάρτες κλείνουν με την υπόσχεση για φανταστική διασκέδαση: «θα περάσουμε φανταστικά, έλα να διασκεδάσουμε τρελά», ενώ δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο στην κάρτα του Αντρέα.

Γίνεται, φυσικά αντιληπτό, πως ο περιορισμός των ερευνητικών ευρημάτων αποκλειστικά σε ποιοτικά δεδομένα θα καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη διαμόρφωση σφαιρικής εκτίμησης των υπό διερεύνηση θεματικών κατηγοριών και σε τελική ανάλυση της ιδεολογικής ταυτότητας των βιβλίων. Από την άλλη, αποκλειστικά ποσοτικά δεδομένα θα οδηγούσαν –πέρα από τις δυσκολίες ένταξης των αποσπασμάτων σε μια και μόνη θεματική κατηγορία- σε απώλεια σημαντικών πληροφοριών. Με το συνδυασμό των δύο μεθόδων, λοιπόν, δεν εξάγεται απλά το συμπέρασμα ότι από το σύνολο των αναφορών στο είδος της οικογένειας το 78% αφορά τη διγονεϊκή μορφή, αλλά διευκρινίζεται και ο ρόλος της μητέρας και του πατέρα μέσα σε αυτή. Δεν

παρουσιάζεται απλά η μητέρα οκτώ στις δέκα φορές (ποσοστό 80%) να αναλαμβάνει την φροντίδα και την επίβλεψη των παιδιών και να έχει την πρωτοβουλία μόνο όταν απουσιάζει ή δεν υπάρχει πατέρας (20%), αλλά καθίσταται εμφανές μέσα από ποιες συγκεκριμένες γλωσσικές και εκφραστικές επιλογές διαμορφώνεται αυτό το μητρικό προφίλ. Αντίθετα, ο πατέρας παρουσιάζεται σε ποσοστό 100% να αναλαμβάνει όλες της εκτός οικίας δραστηριότητες. Παρόμοια, δε θα ήταν αρκετά ξεκάθαρο το ότι η γυναίκα καθαρίζει ή μαγειρεύει, αν αυτό δεν συνδυαστεί με το ποσοστιαίο εύρημα των επταπλάσιων αναφορών σε παραδοσιακούς γυναικίους ρόλους έναντι των μόλις δύο αναφορών σε σύγχρονους ρόλους (88% έναντι 12%) και αντίθετα για τον άντρα, το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως γιατρός, δήμαρχος, πολεμιστής, κλπ. πρέπει να συνδυαστεί με το ότι οι αναφορές σε στερεότυπα ανδρικούς ρόλους είναι τριπλάσιες από αυτές της ανάληψης δραστηριοτήτων ισότητας (23 έναντι 7 αναφορών). Τέλος, ακόμη και στην περίπτωση των καρτών γενεθλίων, οι κοριτσίστικες κάρτες είναι διπλάσιες αριθμητικά από αυτές των αγοριών.

3. Συζήτηση – τελικά συμπεράσματα

Από την ενδεικτική παράθεση των παραπάνω παραδειγμάτων καθίσταται σαφές πως ο συνδυασμός της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου και της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου οδηγεί σε ασφαλέστερο και πληρέστερο προσδιορισμό του ιδεολογικού φορτίου των σχολικών εγχειριδίων απ' ό,τι θα πετύχαινε η διακριτή εφαρμογή των δύο μεθόδων. Η εφαρμογή μόνο της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου θα σήμαινε περιορισμό της ερμηνείας των κειμενικών στοιχείων, ενώ πολλά ιδεολογικά δεδομένα θα ήταν μη ανιχνεύσιμα, με αποτέλεσμα να χάνονται σημαντικές πληροφορίες στη φάση της ποσοτικοποίησης των ευρημάτων. Από την άλλη, η μεμονωμένη εφαρμογή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου θα οδηγούσε σε έναν αχανή ερμηνευτικό σχολιασμό, που θα εμπόδιζε την απόκτηση μιας ξεκάθαρης και αντιπροσωπευτικής - καθολικής εικόνας της ιδεολογίας των βιβλίων.

Βεβαίως, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός πως η προτεινόμενη ερευνητική μέθοδος ενέχει κινδύνους και θέτει κάποιους περιορισμούς υπό την έννοια του ότι, ειδικά στο σημείο που αφορά στην εφαρμογή της ΚΑΛ, η αποτελεσματικότητά της στην πράξη εξαρτάται από τη γλωσσική και επικοινωνιακή «ευαισθησία» του ερευνητή να εντοπίζει και να ανιχνεύει ιδεολογικά φορτισμένα γλωσσικά μορφώματα και από το βαθμό της ανάλυσης στον οποίο αποφασίζει να προχωρήσει. Αυτό ακριβώς είναι και το σημείο στο οποίο ενδέχεται να παρατηρηθεί ελαφρά απόκλιση μεταξύ των ερευνητών, ωστόσο, η ΠΑΠ καθορίζοντας αυστηρά τις θεματικές κατηγορίες βάσει του

περιεχομένου του υπό διερεύνηση υλικού, αποτρέπει την τελική διαφοροποίηση των ευρημάτων. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλεφθεί και η θετική πλευρά, ότι δηλαδή η δυνατότητα ανάλυσης σε διαφορετικά επίπεδα και σε διαφορετικό βάθος μπορεί να χρησιμοποιείται από τους ερευνητές ανάλογα με τις ανάγκες και τους ερευνητικούς στόχους τους.

Η χρησιμότητα μιας μεθόδου που μπορεί να ανιχνεύει και να συστηματοποιεί στοιχεία ιδεολογίας είναι εξαιρετικής σημασίας για το σύνολο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, δεδομένου του ότι μέσω της επεξεργασίας του ίδιου του εκπαιδευτικού υλικού, δηλαδή μη αυθαίρετων γλωσσικών επιλογών, που ανάγονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες και ιδεολογικά πρότυπα (Dellinger, 1995), πετυχαίνει να προσδιορίσει το είδος των ανθρώπων και των πολιτών που επιδιώκεται να διαμορφωθεί. Είναι, συνεπώς, ιδιαίτερα σημαντικό όχι μόνο για τους ερευνητές - εκπαιδευτικούς, αλλά και για τους απλούς εκπαιδευτικούς, να διαθέτουν ένα πρακτικό εργαλείο που θα τους επιτρέπει να ανιχνεύουν και να συνειδητοποιούν το είδος και την ποιότητα των ιδεών των οποίων γίνονται μεταδότες και που θα τους δίνει τη δυνατότητα, στο βαθμό που είναι εφικτό - ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα στην οποία υπηρετούν - να ευαισθητοποιούν και να «υποψιάζουν» τους αποδέκτες – μαθητές, ώστε οι τελευταίοι να γίνονται διαρκώς περισσότερο ικανοί στην αποκρυπτογράφηση των ιδεολογικών μηνυμάτων όχι μόνο στο ελεγχόμενο περιβάλλον του σχολείου, αλλά πολύ περισσότερο στην κοινωνία ως ενεργοί και ενσυνείδητοι πολίτες. Η ανακάλυψη του γιατί υπάρχει και γιατί συμβαίνει κάτι, η αμφισβήτηση αυτού που λαμβάνεται ως δεδομένο, ο εντοπισμός των συμφερόντων που υπηρετούνται, αλλά και εκείνων που υπονομεύονται, είναι ουσιώδη γνωρίσματα του κριτικού γραμματισμού (Baynham, 2002) και θα πρέπει να είναι επιτακτικό ζητούμενο μια σύγχρονης και αποτελεσματικής εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφία.

Ackerman, W. (1997). Making Jews: An Enduring Challenge in Israeli Education. *Israel Studies*, vol.2, issue 2, pp. 1 - 20 .

Αϊδίνης, Α., Γρόλλιος, Γ. (2007). Κριτικές παρατηρήσεις στο εγχειρίδιο του Γλωσσικού μαθήματος της Τρίτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου. *Αντιπετράδια της Εκπαίδευσης*, τεύχος 84, σσ. 43 -53.

Αλτουσέρ, Λ. (1983). (μετ. Ξ. Γιαταγάνας), *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους. Θέσεις.* (σσ. 69 – 121). Αθήνα : Θεμέλιο

- Apple, M.** (1986). (μετ. Τ. Δαρβέρης), *Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Apple, M.** (1993). (μετ. Φ. Κοκαβέσης), *Εκπαίδευση και εξουσία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Baynham, M.** (2002) (μετ. Μ. Αραποπούλου), *Πρακτικές Γραμματισμού*. Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Bryman, A.** (1992). Quantitative and qualitative research: further reflections on their integration. In Julia Branner (Ed.), *Mixing methods: qualitative and quantitative research* (pp. 57 – 78). Brookfield: Avebury.
- Davis, E.G.** (1982). (μετ. Α. Βερυκκοκάκη), *Το πρώτο φύλο*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Dellinger, Br.** (1995). Critical Discourse Analysis. Διαθέσιμο on line: <http://users.utu.fi/bredelli/cda.html> . Προσπελάστηκε στις: 20 / 12 / 08
- Fairclough, N.** (1989). *Language and Power*. Harlow: Longman
- Fairclough, N.** (1995). *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. England : Pearson Education, Longman.
- Fairclough, N.** (2000) *Language and Power* (2nd ed.). New York : Longman. Διαθέσιμο on line: <http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>. Προσπελάστηκε στις: 28 /11 /08.
- Gee, J. P.** (1990). *Social Linguistics and literacies: Ideologies in discourse*. London: Falmer. Διαθέσιμο on line: <http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>. Προσπελάστηκε στις: 28/11/08.
- Γεωργακοπούλου, Α., Γούτσος, Δ.** (1999). *Κείμενο και επικοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Halliday, M.** (1978). *Language as social semiotic: the social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Huckin, T.N.** (1997). Critical Discourse Analysis . In Miller T. (Ed.). *Functional approaches to written text*. Διαθέσιμο on line: <http://exchanges.state.gov/education>. Προσπελάστηκε στις: 27 /6 /06.
- Ιντζίδης, Ε., Παπαδόπουλος, Α., Σιούτης, Α. Τικτοπούλου, Α.** (2006) *Γλώσσα Γ Δημοτικού. Τα απίθανα μολύβια. Τεύχη Α, Β και Γ*. Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Ιντζίδης, Ε., Παπαδόπουλος, Α., Σιούτης, Α. Τικτοπούλου, Α.** (2006) *Γλώσσα Γ Δημοτικού. Τα απίθανα μολύβια. Τετράδιο Εργασιών. Τεύχη Α και Β*. Αθήνα,

- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Kracauer, S.** (1952). The challenge of qualitative content analysis. *Public Opinion Quarterly*, 16(4), pp. 631-642.
- Κραβαρίτου, Γ.** (1996). Φύλο και δίκαιο. Αθήνα: Παπαζήση.
- Kress, G.** (1990). Critical Discourse Analysis. In Kaplan R. (Ed.), *Annual Review of Applied Linguistics*, II. Διαθέσιμο on line: <http://www.univ-paris3.fr/recherche/sites/edll/activities/CALI-0405/Bibliografie.doc>. Προσπελάστηκε στις : 12 / 12 / 08.
- Kohlbacher, F.** (2006). The use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research. *Volume 7, No.1, Art. 21*.
- Laqueur, Th.** (2003). (μετ. Π. Μαρκέτου), Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Mayring, Ph.** (2000a). Qualitative Content Analysis. *Volume 1, No.2*. Από την ηλεκτρονική διεύθυνση : www.qualitative-research.net/fqs/beirat/mayring-e.htm. Προσπελάστηκε στις: 11/10/2008.
- Mayring, Ph.** (2000b). Qualitative content analysis. Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal], 1(2), Art. 20. Διαθέσιμο on line: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/2-00/2-00mayring-e.htm>. Προσπελάστηκε στις: 11/10/2008.
- Μπονίδης, Κ.** (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές παρατηρήσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπουρντιέ, Π.** (1996). (μετ. Π. Γεωργίου), *Η ανδρική κυριαρχία*. Αθήνα: Δελφίνι.
- Neuman, W.L.** (1997). *Social research methods, qualitative and quantitative approaches* (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Stubbs, M.** (1983). *Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Tannen, D.** *Discourse Analysis*. Διαθέσιμο on line: <http://www.lsadc.org/info/ling-fields-discourse-cfm-12k-html>. Προσπελάστηκε στις: 30/11/08.
- Teo, P.** (2000). Racism in the news: a Critical Discourse Analysis of news reporting in two Australian newspapers. *Discourse and Society*. [Sited in Talbot, Atkinson & Atkinson 2003, p.36]. Διαθέσιμο on line : das.sagepub.com/cgi/content/abstract/11/1/7. Προσπελάστηκε στις : 27 /11 /08.

Wikipedia, the free encyclopedia. *Critical Discourse Analysis*. Διαθέσιμο on line:
http://en.wikipedia.org/wiki/Critical_discourse_analysis. Προσπελάστηκε στις:
16 /11 /08.

Wilbraham, L. (1995). *Thematic Content Analysis: panacea for the ills of 'intentioned opacity' of discourse analysis ?* Presented at the 1st Annual Qualitative Methods Conference : " A spanner in the works of the factory of truth", 20 October 1995, University of the Witwatersrand, South Africa. Διαθέσιμο on line:
www.criticalmethods.org. Προσπελάστηκε στις : 4/12/08.